

1.01
Prejeto 18. 9. 2009

UDK 33.025.27 (=411.16)(497.4) "1945/1950"

Jože Princič*

Podržavljenje judovskih podjetij, podjetij z udeležbo judovskega kapitala in podjetij z judovskim vodstvenim kadrom v Sloveniji po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

Politiki, ki je leta 1945 prevzela oblast v Sloveniji, so bili premožni Židi, kot so takrat imenovali Jude, tako kot tudi za večino Slovencev, sinonim za bankirje in tovarnarje, ki bogatijo na račun brezobzirnega izkoriščanja delavcev in kmetov. Toda premoženje jim ni bilo podržavljeno zaradi njihovega porekla, temveč predvsem zaradi dejstva, da so bili predstavniki zasebnega kapitala in lastniki industrijskih podjetij, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije države. V uvodnem delu razprave avtor osvetli razloge za podržavljenje judovskega premoženja in oblike podržavljenja, nato razčleni prehod posameznih podjetij v državno last, vsebinsko posameznih obtožnic ter ugovorov in pritožb razlaščenec. V sklepnem delu pa se osredotoči na problematiko ugotavljanja vrednosti podržavljenega premoženja in izplačila odškodnine.

Ključne besede: Slovenija, slovensko gospodarstvo po drugi svetovni vojni, Judi, "nemško" premoženje, podržavljanje, zaplemba, odškodnina, spdni procesi

ABSTRACT

NATIONALISATION OF JEWISH COMPANIES, COMPANIES WITH JEWISH PARTICIPATION IN CAPITAL AND COMPANIES WITH JEWISH MANAGEMENT STAFF IN SLOVENIA AFTER WORLD WAR II

For the politics that took over the power in Slovenia in 1945 as well as for the majority of Slovenians, Jews were synonymous with wealthy bankers and factory owners who had been getting rich on account of the ruthless exploitation of workers and farmers. However, communists did not nationalise their property because of its origin, but due to the fact that they were the representatives of private capital and owners of industrial companies, envisioned as the foundation for the priority industrialisation of the state. One of the decisive reasons for the expropriation of these Jews after World War II was the fact that their companies had been involved in the Nazi wartime economy, that most of them had not actively participated in the resistance against the occupiers, and that their ancestors, nationality, as well as citizenship had been German. That was a terrible sin and aggravating circumstance, not only in Yugoslavia of that time but also in the other countries of the

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: joze.princic@inz.si

victorious coalition. The authorities did not resort to any special regulations, procedures or measures for the nationalisation of the Jewish property.

Key words: Slovenia, Slovenian economy after World War II, Jews, "germans" property, nationalization, expropriation, compensate, juridically

Druga svetovna vojna in leta okupacije so pomenili veliko prelomnico v razvoju podjetij z udeležbo judovskega kapitala in podjetij z judovskim vodstvenim kadrom.¹ Okupatorjevi ukrepi so povojnim jugoslovanskim oblastem v precejšnji meri olajšali podržavljenje teh podjetij, saj so močno zabrisali predvojna lastninska razmerja in zapletli kapitalske povezave. Nemški okupator je večino podjetij zaplenil in jih predal uradu pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, ki je s svojimi izpostavami vodil civilno upravo. Podjetjem je spremenil naziv in imenoval nove uprave. V družbah, kjer sta bila uprava in večinski delež že pred zasedbo v rokah "nacionalsocialistov", ni prišlo do večjih kadrovskih in drugih sprememb. Pri vrsti podjetij, med katerimi je bila najpomembnejša Trboveljska premogokopna družba (TPD) Ljubljana, pa so se v letih 1941 do 1945 spremenila kapitalska in lastninsko-pravna razmerja.² Nekaj družb je okupacijska oblast združila, nekaj pa ukinila in na njihovem mestu ustanovila nova podjetja. Tak primer je bila tekstilna tovarna Jugočeška iz Kranja. Le redka judovska podjetja so bila prodana. Primeri, ko so Judje lahko sami vplivali na spremembo lastništva, so bili omejeni na Ljubljansko pokrajino.

Izhodišče gospodarske politike okupacijskih oblasti je bilo čim bolj izkoristiti slovenske naravne, proizvodne in druge dosegljive vire. Zato je večina podjetij, ki so predmet naše obravnave, po zasedbi Slovenskega ozemlja nadaljevala s proizvodnjo in bila na različne načine vključena v vojno gospodarstvo tretjega rajha.

¹ Upoštevali smo podjetja: Alko, A. Lorant & Co., tovarna sadnih sokov in alkoholnih pijač, Ljubljana; Beer, Hribernik & Co. d. z o.z., tekstilna tovarna Šentvid nad Ljubljano; Blau & Bartaš, Dolnja Lendava; Celjska tovarna kisa in slada, Celje; Cinkarna in metalna d.d., Celje; Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke d. z o.z., Ceršak; Diehel & Co., Celje; Elka, tekstilna tovarna, Celje; Gradbena družba inž. Dukič in drug d. z o. z. za gradnjo železnic in cest, Ljubljana; Indus tovarna usnja in usnjениh izdelkov d. z o.z, Ljubljana; Jugočeška tekstilna industrija, d. d., Kranj; Jugo-tanin, d.d., Sevnica; Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner d.d., Ljubljana, predilnica Litija, tkalnica in tiskarna, Sv. Pavel pri Preboldu; Jugosvila d. z o. z., Maribor; Jugotekstil d. z o. z., Maribor; Mariborska tekstilna tovarnica d. z o. z., Maribor; Mariborska industrija svile d. z o. z., Maribor; Ma-Va d. d., Beograd; Metalna a.d. Celje, Beograd; Metka, mehanična tkalnica d. z o.z., Celje; Opekarna in mlin, Lendava; Parna strojna pekarna, Celje; Pivovarna Union d. d., Ljubljana; Platno, domača lanena industrija d. z o. z., Ljubljana; Podjetje Sonnenschein, Ptuj; Roteks, tekstilna industrija d. d., Beograd, tovarna Maribor; Sladkogorska tovarna lepenke in papirja d. z o. z, Sladki vrh; Tekstilna industrija d. z o.z., Laško; Thoma & Co., mehanična tkalnica svilenih izdelkov, Maribor; Tovarna dežnikov d. d., Dolnja Lendava; Tovarna usnja, Maribor; Tvornica tanina Medvode d. z o. z., Medvode; Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, Goričane; Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode, Vevče.

² Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Ministrstvo za industrijo in rudarstvo Ljudske republike Slovenije (AS 226), a.e. 1454, Podatki o imovini nemškega Reicha in nemških podanikov, 13. 2. 1946.

Vzdrževanje tekoče proizvodnje je poleg obratnih zahtevalo tudi določena investicijska sredstva za popravilo oziroma nadomestitev dotrajane strojne in druge opreme. Največ investicijskih sredstev, in sicer 9,2 milijona dinarjev, je bilo namenjnih TPD Ljubljana.³ V preostalih podjetjih z judovskim kapitalom so bila naložena sredstva majhna.⁴

Konec vojne so obravnavana podjetja prijavila precejšnjo materialno in finančno vojno škodo, ki je nastala zaradi negospodarnega ravnanja s proizvodnimi sredstvi, vojaških operacij in drugih okoliščin, ki spremljajo vojni čas. Ugotovljena vojna škoda je precej presežala medvojne naložbe. Največjo škodo, ki je znašala več kot 100 milijonov dinarjev, sta prijavili dve podjetji: Mariborska tekstilna tvornica in Jugočeška Kranj.⁵ Tako je bila vrednost premoženja podjetij, katerih lastniki so bili Judje, maja 1945 precej manjša, kot je bila aprila 1941. Družba TPD Ljubljana naj bi bila tik pred napadom na Jugoslavijo vredna 210,6 milijona dinarjev, ob koncu druge svetovne vojne pa le še 145,3 milijona dinarjev.

Odnos slovenske oblasti do judovskega premoženja v letih 1945-1946

Po koncu druge svetovne vojne so si nove oblasti prizadevale, da bi čim prej postavile temelj novega socialističnega gospodarstva z državnim kapitalom. Zato so bili vsi ukrepi usmerjeni v čimprejšnje poddržavljenje privatne lastnine, zlasti industrijskih podjetij, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije države. Pri tem podjetniki in družbeniki judovske narodnosti niso bili izvzeti. Odnos nove oblasti do njih ni bil spravljiv in naklonjen, zlasti če so bili nemški državljani. Med očitki je bil najbolj obremenjen, da so bila njihova podjetja v preteklosti nosilec nemških nacionalističnih, gospodarskih in drugih interesov v slovenskem prostoru.

Že poleti 1945 so lokalni partijski in oblastni organi dobili navodilo, naj pri zbiranju podatkov o posamezni lastnini, ki je sodila v "nemško" premoženje, zberejo izčrpne podatke, če je šlo za Jude z nemškim državljanstvom. V tem času so nekatera ministrstva opozorila svoje pooblaščenca in upravitelje na previdnost pri "postopanju" s podjetji v židovski lasti. "Ne delati nobenih razlik med Nemci, Židi in nežidi", je pisalo v okrožnici ministrstva za trgovino in preskrbo, "bistveno je zadržanje teh podjetij do slovenskega življa".⁶ Več so o tem problemu spregovorili na konferenci ministrov republiške vlade 4. oktobra 1945. Dogovorili so se, da bodo zbirali podatke o vedenju židovskih podjetnikov tudi pred začetkom druge svetovne vojne. Večina navzočih je menila, da se jim zapleni vse imetje "če so se tedaj izdajali za Nemce in jih podpirali".⁷ Istega dne je tudi Komisija za upravo narodne imovine pripravila problemsko konferenco, na katero je povabila predstavnike vlade in nekaterih njenih ustanov. Opredelili so odnos do posameznih

³ Za zgraditev "podvoznjaka" za odvoz rudniških ogorkov so porabili 70.000 dinarjev, nakup rabljenega parnega kotla je stal 375.000 dinarjev; postavili so še kompresorsko postajo in montirali manjšo napravo za proizvodnjo cinkovega sulfata.

⁴ ARS, AS 226, a.e. 718, Poročilo delegata Ministrstva za industrijo in rudarstvo, 4. 8. 1945.

⁵ ARS, AS 226, a.e. 2137, Glede nemških investicij v podjetjih, 22. 11. 1945.

⁶ Jože Prinčič: Podržavljenje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945-1955). V: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955 (dalje Prinčič, Podržavljenje nemške imovine), str. 254. Ljubljana 1998.

⁷ Prav tam, str. 255.

podskupin "nemškega" premoženja in pri tem namenili židovski podskupini precej pozornosti. Glavno vprašanje je bilo, ali naj "nemške Žide" obravnavajo kot Nemce in jim na podlagi tega zaplenijo vse imetje, čeprav so bili v vojnem času "preganjani, zapirani v taborišča in oplenjeni". Po daljši razpravi so sklenili, da bodo ugotovili njihovo "zadržanje in obnašanje v predaprilski Jugoslaviji", in če so se "tedaj izdajali za Nemce in nemštvo podpirali, jim bodo zaplenili vse premoženje". Sprejem tega sklepa je pomenil, da bodo judovsko premoženje načeloma izvzeli iz zaplemb, toda pod pogojem, da bodo lastniki dokazali svoje protinemško prepričanje.⁸

Procesi in sodni postopki proti judovskim podjetnikom, ki so potekali v letih 1945 in 1946, kažejo, da pri dokazovanju krivde niso izbirali sredstev. Pri posameznih sodnih postopkih so bile izjave prič in obtožnice tožilcev polne "verbalnega protisemitizma". Jude so večkrat opisali kot "tipične", "umazane" in "asocialne" Žide, ki so brez socialnega čuta in zasledujejo le svoje osebne koristi.

Razlogi za podržavljanje judovskega premoženja po drugi svetovni vojni

Trije najpomembnejši razlogi za podržavljenje so bili splošne narave in so veljali za vsa privatna podjetja. O prvem v oblastnopolitičnih telesih niso veliko razpravljali. Temeljil je na narodnogospodarskem interesu in bil tesno povezan z načrti za pospešeno obnovo države. Zakonsko podlago je dobil v 5. členu odloka predsedstva Avnoja o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile.⁹

Drugi razlog, o katerem se je tudi največ govorilo in pisalo, je bil ideološko-razredne narave. Izražal je prizadevanja nove oblasti, da bi čim prej razlastila zasebno premoženje in vzpostavila močan državni gospodarski sektor. Slednji je bil po njenem revolucionarnem programu pogoj za oblikovanje gospodarske ureditve, ki bo zagotovila kontinuirano gospodarsko rast in uveljavitev pravičnejših proizvodnih odnosov. Ker pa je proces podržavljanja zahteval več naporov in previdnosti, kot so prvotno pričakovali, in ker zunanje in notranje okoliščine v drugi polovici leta 1945 niso bile ugodne za takojšno in splošno nacionalizacijo po sovjetskem zgledu, se je vodstvo KPJ odločilo za "taktiko" postopne "dušitve" privatnega sektorja oziroma preudarno "omejevanje" in "izrivanje" kapitalističnih "elementov."¹⁰

Tretji pomemben razlog, s katerim je oblast v prvem povojnem času opravičevala in povezovala zahtevo po nacionalizaciji in drugih radikalnih ukrepih, je bil pogojen s prizadevanji za doseg nacionalne in gospodarske neodvisnosti. Vodstvo KPJ se je odločilo, da bo enkrat za vselej odstranilo prepreke, ki so v preteklosti najbolj ovirale samostojen družbenoekonomski razvoj Slovencev. Na seznamu teh sta bila čisto na vrhu gospodarska moč in politični vpliv nemške manjšine ter tujih delniških družb in zasebnikov na Slovenskem ozemlju. Sklenilo

⁸ Damjan Hančič, Renato Podbersič, Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju. Študija, Ministrstvo za pravosodje RS - Sektor za popravilo krivic in za narodno spravo, Ljubljana 2007 (dalje Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje), str. 22.

⁹ Posebna priloga Uradnega lista (UL) SNOS in NVS, št. 2, 6. 2. 1945.

¹⁰ Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963 (dalje Prinčič, Nacionalizacija), str. 22-23, Novo mesto 1994.

je, da bo njihovo premoženje poddržavilo in tako odstranilo nevarnost, da bi "domači" Nemci in tuji kapitalisti, tako kot v preteklosti, narekovali gospodarski razvoj in "brezobzirno izkoriščali slovenski živelj".¹¹

V tujini je Slovenija veljala za republiko, ki se je lotila poddržavljenja "nemškega" premoženja z največjo odločnostjo. Politični vrh je sklenil, da bo z nemškimi lastniki obračunal "brez vsake sentimentalnosti".¹² Predsedstvo Avnoja je 21. novembra sprejelo dva odloka, ki sta se nanašala na jugoslovanske Nemce. Prvi, ki ni bil objavljen v Uradnem listu, je bil Odlok o odvzemu državljanstvih pravic. Z njim je bilo jugoslovanskim Nemcem odvzeto državljanstvo. Drugi predpis je bil že omenjeni Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, ki je začel veljati z objavo v Uradnem listu DFJ 6. februarja 1945. Z njim je prešlo v državno last vse imetje nemškega Reicha in njegovih državljanov, ki so se nahajali na jugoslovanskem ozemlju, ter lastnina oseb nemške narodnosti, z izjemo tistih, ki so se borile v partizanskih enotah ali so bile državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedle sovražno. Ta opredelitev "nemškega" premoženja kot "sovražnega" premoženja se je do poletja 1946 precej spremenila. Novi predpisi in navodila so razširili pravne možnosti za njegovo poddržavljanje. V Sloveniji so izvajali nekatera zakonska določila ostreje, kot so to določali predpisi. Slednje je veljalo predvsem za določanje nemškega državljanstva in nemške narodnosti. Določilo odloka predsedstva Avnoja (in njegova kasnejša razlaga), da je za takšno ugotavljanje "načelno" odločilna izjava za določeno narodnost oziroma državljanstvo, so v Sloveniji izvajali tako, da so odbori OF in NOO razglasili za osebo nemške narodnosti "vsakega, ki se je izdajal za Nemca ali je splošno veljal za Nemca". Tako so pojem "nemškutarstva" močno raztegnili in prizadeli tudi osebe, ki se same niso razglasile za Nemce in niso bile osebe nemške narodnosti. Zato so morali zaradi vrste utemeljenih pritožb in nepravilnosti nekatere primere ponovno obravnavati in spremeniti že sprejete odločbe. Slednje je veljalo zlasti za Štajersko.¹³

Zbiranje obremenilnega gradiva za ugotavljanje stopnje gospodarske in politične kolaboracije z nemškim okupatorjem se je začelo takoj po koncu vojne. Na podlagi direktiv so delegati ministrstva za finance pregledali poslovanje denarnih zavodov, delegati ministrstva za industrijo in rudarstvo pa bilance podjetij. Do 10. septembra 1945 je javni tožilec Slovenije prejel veliko poročil. Kljub temu da so bila mnoga nepopolna, so sodiščem omogočila, da so "avedla hiter in sumaričen postopek" in zaplenila premoženje številnih pravnih oseb. Po mnenju tožilstva so se zaradi naglice in "sumarnosti postopka morda primerile kake pomanjkljivosti s formalno pravne strani procesa", zlasti kadar delegati niso zbrali vseh podatkov o lastnikih oziroma njihovih zastopnikih. Kljub temu pa je bilo tožilstvo prepričano, da so obtožnice dovolj "močno utemeljene", da s "te strani ni pričakovati skoraj nobenih pomanjkljivosti". V poročilu je navajalo, da se je v sodnih postopkih "jasno izkazala prostovoljna in samoiniciativna pomoč okupatorju in vključitev in prilagoditev njegovemu gospodarskemu načrtu", nadalje da je preiskava pokazala,

¹¹ Prinčič, Podržavljenje nemške imovine, str. 245.

¹² Prav tam, str. 246.

¹³ Prav tam, str. 258.

da so bili motivi za sodelovanje z okupatorjem sicer različni, vsi pa povezani z željo po pridobitvi čim večjega dobička ali s potrebo po izražanju političnega prepričanja in zato "simpatiziranja lastnikov in vodilnega uradništva z okupatorji". Zato so imela sodišča narodne časti in vojaška sodišča pri izrekanju sodb "lahko stališče".¹⁴

Pri podržavljanju premoženja državljanov zavezniških ali nevtralnih zahodno-evropskih držav so morali biti previdnejši in dosledneje upoštevati navodila iz Beograda, tudi potem ko so zaradi različnih stališč konec leta 1945 pogajanja v mešanih komisijah zastala.¹⁵ Na začetku leta 1946 je bila zaplemba tujega premoženja prednostna naloga državnega tožilstva in komisij za upravo narodne imovine. Zvezno tožilstvo in uprava narodne imovine sta priganjala republiške izpostave, naj pohitijo z zbiranjem obremenilnega gradiva o gospodarski in politični kolaboraciji tujega kapitala z okupatorjem. Na podlagi tega gradiva so potem sodišča izpeljala sodni postopek, ki se je največkrat končal z izrekom sodbe o zaplembi premoženja.¹⁶ Če tožilstvu ni uspelo zbrati dovolj obremenilnega gradiva o sodelovanju podjetij s pretežno "zavezniškim" kapitalom z okupatorjem, se je sodni postopek zavlekel, saj obstoječa zakonodaja ni dajala podlage za zaplembo premoženja čeških, švicarskih, norveških, švedskih in državljanov drugih držav. Največ tovrstnih težav so imeli s podjetji na Štajerskem.¹⁷

Oblike podržavljanja

Taktika postopne "dušitve" zasebnega sektorja je omogočala kombinacijo in uporabo različnih oblik podržavljanja glede na trenutne možnosti, zahteve in potrebe. V prvem povojnem obdobju sta prevladovali zaplemba (konfiskacija) in začasna državna uprava (sekvester). Leta 1946 pa sta dobili primat agrarna reforma in nacionalizacija. V tem času je oblast pridobila nekaj judovskega premoženja tudi z odkupom delnic. Nekaj je bilo tudi primerov, ko so lastniki sami podarili premoženje državi.

Pravna podlaga za podržavljenje podjetij je bila pestra in široko zastavljena. Med zakonskimi predpisi, ki so zagotavljali uresničevanje revolucionarnih zamisli in oblik, je bil najpomembnejši že večkrat omenjeni Odlok predsedstva Avnoja o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, ki je predvidel dve obliki podržavljanja. Prva in najpogostejša je bila zaplemba, ki je bila poleg že omenjenega "nemškega" premoženja predvidena še za premoženje vojnih zločincev in njihovih pomagačev ne glede na njihovo državljanstvo in za imetje oseb, ki so bile s sodbo civilnih ali vojaških sodišč obsojene na izgubo premoženja v korist države. Druga oblika je bila začasna državna uprava, ki je bila predvidena za premoženje med vojno izseljenih oseb in oseb, ki so pobegnile pred okupatorjem, ter za premoženje, ki je zaradi "pritiska" okupacijskih oblasti v času vojne prešlo v last "tretjih oseb". Do sodne odločbe je upravo nad tem premoženjem prevzela pristojna

¹⁴ Jože Prinčič, Maruša Zagradnik, Marjan Zupančič: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po drugi svetovni vojni (dalje Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo), str. 12-13, Ljubljana 1992.

¹⁵ Prinčič, Nacionalizacija, str. 24.

¹⁶ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 17-18.

¹⁷ Prav tam, str. 14-16.

komisija za upravo narodne imovine. Začasno državno upravo je natančneje urejal Zakon o postopku z imovino, katero so lastniki morali med okupacijo zapustiti in z imovino, ki jo je odvzel okupator in njegovi pomagači. Predsedstvo Avnoja ga je sprejelo 24. maja 1945.¹⁸ Zakon lastniku, ki med okupacijo premoženja ni upravljal, ni bil naklonjen. Po njegovih določilih je takšno premoženje prevzela v začasno upravo Komisija za upravo narodne imovine, odločitev o njegovi nadaljnji usodi pa je bila prepuščena pristojnemu sodišču. Če je šlo za industrijska, trgovska, obrtna, posredniška in druga podjetja, je sodišče lahko z odločbo vrnilo premoženje lastniku z vsem inventarjem in ostalimi predmeti le pod pogojem, da jih lastnik ni "odstopil okupatorju ali dal okupatorju na razpolago in so temu rabili za vojevanje". Gotovino, vrednostne papirje in "dragotine" je sodišče lahko vrnilo samo v primeru, če je bilo "to potrebno za dobro upravljanje imovine, obratovanje podjetja ali obrata, oziroma za njihovo vzdrževanje" in v "kolikor je bil lastnik po zakonu za to zavezan".

Odvzem vojnega dobička je urejal poseben zakon, ki ga je predsedstvo Avnoja sprejelo 24. maja 1945.¹⁹ Po tem zakonu je bil pojem vojni dobiček zelo širok, saj je zajemal "vsak presežek premoženja v katerikoli obliki, ki je nastal od 6. aprila 1941 do 9. maja 1945". Če je posebna komisija pri pregledu poslovanja ugotovila vojni dobiček, ga je bil lastnik dolžan plačati v roku 30 dni.²⁰

Zaplemba je imela za državo precejšnje prednosti pred drugimi oblikami podržavljenja, saj je z njo sodišče brez odškodnine zaseglo vse premoženje določene osebe. V obdobju t. i. "patriotične nacionalizacije", ki je trajalo do decembra 1946, sta bila že večkrat omenjena odloka predsedstva Avnoja glavna, ne pa edina pravna opora civilnim in vojaškim ustanovam pri izrekanju odločb o zaplembi. Te so potekale še na podlagi zakonov, ki so kot eno izmed kazni predvideli zaplembo imetja. Na tem mestu omenimo Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, Zakon o kaznovanju zločinov in postopkov zoper slovensko narodno čast,²¹ Zakon o zaplembi premoženja in izvrševanju zaplembe in z njim povezano Uredbo o likvidaciji razmerij, nastalih z zaplembo premoženja.²² Slednja je določala, da je treba terjatve prijaviti v 60 dneh. Za upnike, ki tega niso storili v predvidenem času, in teh je bilo veliko, so sodišča ocenila, da nimajo več terjatev do zaplenjenega premoženja.

Kot že omenjeno, je bil z odlokom predsedstva Avnoja z dne 6. februarja 1945 sekvester "pridrzan" za primere, ko usoda lastnikov premoženja, ki jih je okupator odvedel, odselil ali so sami pobegnili, ni bila znana, in za primere, ko je šlo za premoženje zavezniškega in nevtralnega kapitala, ki je postalo last tretjih oseb pod pritiskom okupatorskih oblasti. Aprila 1946 je Javno tožilstvo LR Slovenije začelo uresničevati načrt, po katerem naj bi do konca leta sekvestrirana podjetja zaplenili ali vrnili, če so bili lastniki tuji državljani. Tako je bil v zakonu o zaplembi premoženja in o izvrševanju zaplembe, sprejetem junija 1945, sekvester že opre-

¹⁸ Posebna priloga UL SNOS in NVS, 4. 6. 1945, št. 36, 29. 5. 1945.

¹⁹ Posebna priloga UL SNOS in NVS, 4. 6. 1945, št. 36, 29. 5. 1945, Zakon o odvzemu vojnega dobička, pridobljenega med sovražnikovo okupacijo.

²⁰ Prav tam.

²¹ Prinčič, Nacionalizacija, str. 33.

²² UL LRS, št. 11/351, 8. 11. 1949.

deljen kot prikrita oblika nacionalizacije, to je kot začasen odvzem uprave nad celotnim delom premoženja, za katerega se je pričakovalo, da bo zaplenjen v korist države.

Nato je bil avgusta 1946 sprejet zakon, po katerem je večina sekvestriranih podjetij prišla v državni sektor.²³ Zakon je sicer predvidel vrnitev premoženja lastnikom, vendar z dvema pridržkoma. Premoženje se ni smelo vrniti, če so bile med odsotnostjo lastnika v podjetju opravljene investicije večjega obsega, in podjetja, ki so bila potrebna za "vzpostavitev" načrtnega gospodarstva. Prva izjema za delničarje, ki so predmet naše obravnave, ni bila nevarna, saj investicij večjega obsega ni bilo. Zato pa je bila usodnejša druga. Skoraj vsa podjetja, o katerih teče beseda, so namreč sodila v to kategorijo.

Konec leta 1946 je nastopil čas za nacionalizacijo. Z zakonom o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, ki je začel veljati 6. decembra 1946, so bila podržavljena vsa velika in pomembna podjetja v državi. Z drugo ali dopolnilno nacionalizacijo, ki je bila izvedena spomladi 1948, so bila podržavljena še preostala zasebna industrijska, rudarska, kreditna in zavarovalna podjetja, samostojne elektrarne, vinske kleti, večja skladišča ter vse nepremičnine tujih državljanov in ustanov, razen nekaterih izjem. Za vladajočo politiko se je z objavo zakona in formalnim prevzemom premoženja gospodarskega značaja nacionalizacijska zgodba končala. Na vpis nacionaliziranih nepremičnin v korist države, na ocenjevanje nacionaliziranega premoženja in na plačilo finančnih obveznosti do bivših lastnikov je zvezna vlada gledala kot na breme in strošek, zato je z njimi zavlačevala. Od sredine leta 1948 ni več razmišljala o izdaji uredbe o obveznicah, njihovi amortizaciji in plačilu odškodnine, kar je bila po zakonu o nacionalizaciji dolžna storiti, temveč le še o tem, kako postopek ocenjevanja in določanja odškodnine zavleči ter zmanjšati število upravičencev do odškodnine. Oblikovala je nova izhodišča za ocenjevanje in določanje odškodnine za nacionalizirano premoženje lastnikov, ki so bili jugoslovanski državljani. Ker so ta izhodišča temeljila na načelu, da sme odškodnino priznati le v toliko, kolikor je ta v "skladu z družbenimi in gospodarskimi razmerami v državi", je to v resnici pomenilo, da velik del bivših lastnikov ni bil upravičen do z zakonom obljubljenih odškodnine. Po dveh letih zavlačevanja postopka ocenjevanja in določanja odškodnine so zvezni organi spomladi 1950 izdali interna navodila o "ustavitvi vseh tozadevnih postopkov".²⁴ V veljavi je ostal sklep zvezne vlade, po katerem so bivši lastniki, ki so ostali zaradi nacionalizacije brez sredstev za preživetje, bili nesposobni za delo in katerih podjetje je bilo na dan nacionalizacije aktivno, dobili možnost, da pri pristojnem organu uveljavijo pravico, da se jim od predvidene odškodnine mesečno nakazuje akontacijo.

V Sloveniji so do spomladi 1948 ocenili premoženje večjega dela nacionaliziranih podjetij. Ta prizadevanja so bila prezgodnja, ker so bile te ocene maja 1948 razveljavljene. V prvi vrsti zato, ker so cenilne komisije vrednost podjetij ocenile previsoko in določale odškodnino zanj, kot "da bi bil namen nacionalizacije kupovanje vsakega posameznega dela stroja, stavbe /.../ nacionaliziranega

²³ UL FLRJ, št. 64/454, 9. 8. 1946, Zakon o ravnanju s premoženjem, ki so ga lastniki morali zapustiti med okupacijo, in s premoženjem, ki so jim ga odvzeli okupator ali njegovi pomagači.

²⁴ Prinčič, Nacionalizacija, str. 98.

podjetja na trgu".²⁵ Predsedstvo vlade LRS je ustanovilo novo ocenjevalno komisijo, ki je skupaj z javnim tožilcem in predsednikom Vrhovnega sodišča LRS pripravila nova izhodišča za cenitev podržavljenega premoženja. Izhodišče je bilo, da morajo biti cenitve precej nižje in v skladu z načelom, da nacionaliziranih podjetij "ne kupujejo od bivših lastnikov, temveč izvajajo nacionalizacijo v duhu ekspropriacije in da priznajo odškodnino le v toliko, kolikor je ta v skladu z družbenim in gospodarskim razvojem".²⁶ V drugi polovici leta 1948 se je tako začel nov ocenjevalni cikel, ki se je končal konec leta 1949 ali na začetku leta 1950. Do takrat so ocenili okoli 890, to je več kot tri četrtine vseh nacionaliziranih podjetij.²⁷

Podržavljanje posameznih podjetij

Za večino obravnavanih podjetij lahko rečemo, da niso bila podržavljena z enim, temveč z več represivnimi ukrepi. Najprej so bila zaplenjena ali zajeta pod sekvester. Na koncu je bila večina še nacionalizirana.

Samo na podlagi zaplembe sta postali državna last dve podjetji. Pet delničarjev Gradbene firme inž. Dukič in drugi je bilo 28. avgusta 1945 s sodbo vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja obsojeno na zaplembo premoženja. Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja pa je 13. avgusta 1945 obsodilo na izgubo premoženja šest družbenikov mariborskega podjetja Thoma & Co. Med njimi je bil tudi "krščeni madžarski žid" Emil Ripper, ki je bil poleg tega obsojen še na omejitev svobode s prisilnim delom na 10 let in izgubo državljanstva.²⁸

Z zakonom o nacionalizaciji iz decembra 1946 sta prišli v državno last družbi Tvoronica tanina Medvode in tekstilna tovarna Hribernik Šentvid pri Ljubljani. Zakon o nacionalizaciji iz aprila 1948 je podržavil družbo Automontaža Ljubljana ter podjetji Sonnenschein Ptuj in Opekarno in mlin Lendava.

Na podlagi zaplembe in nacionalizacije je prešlo v državno last deset podjetij. Skupno podjetje Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, tkalnica Litija in Sv. Pavel pri Preboldu, je bilo zaplenjeno v korist države s sodbo vojaškega sodišča v Celju 22. avgusta 1945. Leta 1946 je mestna komisija za zaplembo v Ljubljani zaplenila deleža solastnika družbe Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner Tattendorfer Spinnercija in delež družbe Credit Anstalt Bankferein Dunaj. Skupno podjetje je bilo decembra 1946 še nacionalizirano.

Višje vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja je 28. avgusta 1945 izreklo zaplembo celotnega imetja družabnikov Mariborske tovarne svile. Odločbo o zaplembi je dva meseca kasneje izdala še mestna zaplembena komisija. Decembra 1946 je bilo premoženje družbe nacionalizirano.

Pred nacionalizacijo decembra 1946 je prišlo v državno last približno 95% delnic družbe Pivovarna Union Ljubljana. 1. avgusta 1945 jih je namreč od Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo odkupil Denarni zavod Slovenije,²⁹ družbe-

²⁵ Prav tam, str. 95.

²⁶ Prav tam, str. 96.

²⁷ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 116-142.

²⁸ ARS, AS 226, a.e. 2532, Sodba Vojaškega sodišča mariborskega vojnega okrožja, 13. 8. 1945.

²⁹ ARS, AS 226, a.e. 1654, Revizijsko poročilo, junij 1949.

nikom Adolfu Israelu Pragerju, Grafeneder Francu, Nelly Marcfeldu in Hermanu Leiserju pa so bile delnice zaplenjene.³⁰ Preostale delnice je država nacionalizirala.

Z zaplembo premoženja Zadružne gospodarske banke Ljubljana je bila 11. avgusta 1945 podržavljena tudi Sladkogorska tovarna lepenke in papirja. Nato je 25. januarja 1946 odločbo o zaplembi izdala še zaplembena komisija za mariborsko okrožje. Decembra 1946 je bilo podjetje nacionalizirano.

Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja je s sodbo 21. avgusta 1945 zaplenilo premoženje članov uprave delniške družbe Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode. Družba je bila nacionalizirana decembra 1946.

Decembra 1946 je bilo nacionalizirano tudi ljubljansko podjetje Indus. V državne roke pa je prišlo že leto poprej, ko je mestna zaplembena komisija v Ljubljani 23. oktobra 1945 izdala odločbo o zaplembi premoženja Adolfa Mergenthalerja, ki je bil lastnik omenjenega podjetja.

Podržavljanje Tekstilne tovarne Laško se je začelo 14. julija 1945, ko je vojaško sodišče zaplenilo delež Feliksa Urbanca. Delež Fedorja Blaškovića je bil zaplenjen z odločbo Okrožne zaplembene komisije v Celju 31. junija 1946. Tretji delničar Hinko Brečko se je po koncu vojne znova zaposlil v podjetju kot delovodja. Ker ni upošteval navodil in se je "vedel, kot da je edini lastnik", je bil januarja 1946 na ukaz ministra odstranjen iz podjetja. Premoženje družbe je bilo nacionalizirano decembra 1946.

Podjetja Alko Ljubljana, Tovarna dežnikov in skladišče D. Lendava ter Tkalnica Elka Kudiš & Dobovičnik Celje so bila nacionalizirana leta 1946 oziroma leta 1948. Po ugotovitvah Hančiča in Podbersiča so bila ta podjetja najprej zaplenjena.³¹

Na podlagi začasne odredbe Ministrstva za industrijo in rudarstvo je bila 11. septembra 1945 v tekstilnem podjetju Elka Celje uvedena začasna državna uprava. Decembra 1945 je eden od lastnikov, Franc Dobovičnik, svoj delež brezplačno izročil državi. Tudi Tekstilna tovarna Hido, ki je delovala v prostorih Elke, je bila 12. septembra 1945 sekvestrirana. Dva meseca kasneje, 13. novembra, pa je mestna zaplembena komisija zaplenila deleže lastnikov te družbe.

Podobno usodo kot Elka je doživela tudi družba Metka Celje. Odločbo, ki jo je 24. avgusta 1945 izdala mestna komisija za zaplembo, je oktobra tega leta Federalna zaplembena komisija razveljavila, s čimer Javni tožilec Slovenije ni soglašal. Decembra 1945 je obvestil Ministrstvo za industrijo in rudarstvo, da bo na zahtevo Beograda vložil nadzorstveno pritožbo. Ministrstvu je svetoval, naj zaradi "nevarnosti raznašanja imovine" do rešitve nadzorstvene pritožbe podjetja ne vrne lastniku, temveč ga postavi pod sekvester.³² Javni tožilec pritožbe ni vložil, ker je Henrik Weinberger podjetje januarja 1946 podaril državi oziroma KPS. Zapisnik o predaji premoženja Okrožnemu komiteju KPS Celje kot zastopniku KPS je Okrajno sodišče napravilo februarja 1946.

Družba Jugo-tanin Sevnica je 24. maja 1945 prišla pod sekvester. Pristojno ministrstvo je imenovalo začasnega delegata, ki je prevzel upravo nad podjetjem. 13. septembra 1946 je okrajno sodišče v Krškem preneslo nepremičnine, ki so bile

³⁰ Prav tam, str. 124.

³¹ Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje, str. 9, 10, 14.

³² ARS, AS 226, a.e. 718, Weinberger Henrik - nadzorstvena pritožba, 20. 12. 1945.

pred vojno last podjetja, na Jugotanin d. d. Zagreb. Konec tega leta je bilo podjetje nacionalizirano.

Podjetja, ki jih obravnavamo v nadaljevanju, so bila najprej v celoti ali samo po posameznih delih zaplenjena, potem sekvestrirana, na koncu pa je bilo njihovo premoženje nacionalizirano. Največ težav je imela oblast pri poddržavljanju družbe Jugočeška Kranj. Družba v predvojnem smislu ni več obstajala. Že okupator kljub prizadevanjem ni mogel izvedeti, kjer se nahaja "jugoslovanski paket delnic". Ker je glavni ravnatelj Maks Horvič leta 1944 umrl v Bariju, tudi poveljna oblast ni prišla do teh podatkov. O "angleškem paketu delnic" je do spomladi 1946 ugotovila le, da je angleška družba delnice prenesla na Londonsko banko Lloyds Ltd, sama pa zadržala terjatve. Tako je imelo bivše podjetje samo "ogromno pasivo delniške glavnice in dobroimetij". Njegovo stvarno premoženje so predstavljali le zemljišče s stavbami in nekaj strojev, ki so jih uspeli najti. Državni organi so ocenili delniški kapital in medvojne investicije kot "iluzorno imovino" in sprejeli sklep, da "država nima interesa, da bi za tuj kapital organizirala gospodarsko močno podjetje".³³ Podjetje je bilo najprej zaplenjeno,³⁴ nato je prišlo pod sekvester in bilo konec leta 1946 nacionalizirano. Prva tankovska armada Jugoslovanske vojske je ob svojem odhodu iz Kranja precej inventarja odpeljala s seboj.

Zapleti so nastali tudi pri poddržavljanju družb Metalna Beograd in Cinkarna Celje, v katerih je poleg deleža države in domačih delničarjev, Todorja Lazarevića in Evgena Lovšina, imela delež še židovska družba C.T. Petzold s sedežem v Pragi in na Dunaju. Marca 1945 je Metalna Beograd prišla pod sekvester. Z odločbo mestne zaplembene komisije v Celju 13. novembra 1945 je premoženje Cinkarne in Metalne postalo državna last. Glavni domači delničar Todor Lazarević je z darilno pogodbo izročil državi svoj paket delnic, delnice Grete Roth (žene generalnega direktorja družbe Petzold iz Prage) in delnice domačega lastnika Evgena Lovšina. Težava je nastala, ker k daritveni izjavi ni priložil delnic. Izjave o tem, kje se nahajajo, so se razlikovale. Kreditni zavod v likvidaciji v Ljubljani je poslal poročilo, da ima 8371 delnic, od tega 1303 Lazarevićevih in 7068, ki naj bi bile v lasti Schweizerische Kreditanstalt iz Züricha.³⁵

Zapleti so bili tudi pri poddržavljanju družbe Platno Ljubljana, ker je bil lastnik 10-% deleža češki državljani Arnošt Siegel. Družba je prenehala poslovati sredi leta 1946. Okrajno sodišče v Ljubljani je z odločbama 17. junija in 26. oktobra 1946 poddržavilo 90% premoženja družbe, ki je bilo v lasti Herberta Luckmanna in Rada Hribarja. Luckmann je bil nemške narodnosti, Hribarja pa so partizani obsodili in likvidirali že med vojno. Ker se Siegel "ni javil" niti "ni dal predloga za vrnitev premoženja", je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo predlagalo Vrhovnemu sodišču LRS, naj se mu 10% deleža ne vrne, temveč prepusti državi.³⁶ 90% družbe je bilo decembra nacionalizirane. Ker Sieglu deleža ni bilo mogoče zapleniti niti nacionalizirati, je prišel pod sekvester. Začasni upravitelj je bil imenovan 5. decembra 1946. 27. decembra 1946 je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo izdalo odločbo o likvidaciji družbe.

³³ ARS, AS 226, a.e. 2137, Poročilo o udeležbi inozemskega kapitala, 11. 2. 1946.

³⁴ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 17.

³⁵ ARS, AS 226, a.e. 1779, Delnice Cinkarne d.d. in Metalne d.d., 18. 1. 1947.

³⁶ ARS, AS 226, a.e. 860, Arnošt Siegel - udeležba pri tv. Platno, 12. 11. 1946.

Tovarna lesnih snovi in lepenke Čeršak je imela sedem družabnikov, od katerih so bili trije Judje. Družba je prišla pod sekvester, delež največjega lastnika Frana Bonača, ki je znašal 20,2% delniškega kapitala, pa je bil zaplenjen. Nacionalizirana je bila leta 1946.

Tkalnica in tiskarna Prebold v sestavi Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner je prišla v državno last s sodbo vojaškega sodišča 22. avgusta 1945 kot imetje osebe nemške narodnosti. Mestna zaplembena komisija v Ljubljani je 23. oktobra 1945 z odločbo še enkrat vse premoženje tvornice prenesla v državno last. Ta odločba je bila izdana samo v podkrepitev prve obsodbe, ki je bila izvršljiva takoj. Drugi del Jugoslovanskih tekstilnih tvornic, tj. Predilnica Litija, je prišla novembra 1945 pod sekvester na podlagi sodbe vojaškega sodišča, naslednje leto pa je bila nacionalizirana.

Marko Rosner je bil lastnik ali solastnik mariborskih podjetij Jugosvila, Jugotekstil in Roteks.

Vse premičnine in nepremičnine so mu bile zaplenjene s sodbo vojaškega sodišča v Mariboru 18. avgusta 1945. Nato je 15. novembra 1945 izdala odločbo o zaplembi premoženja vseh treh podjetij še Mestna zaplembena komisija v Mariboru. Podjetja so bila do konca leta 1946 tudi pod sekvestrom, nato pa so bila nacionalizirana.

Družabniki in poslovodje Mariborske tekstilne tvornice so bili Franc Mautner in Friderik, Pavel in Ernest Deutsch. Delež Franca Mautnerja je bil zaplenjen z sodbo vojaškega sodišča v Mariboru 18. avgusta in z odločbama mestne zaplembene komisije 25. oktobra 1945 in 15. januarja 1946. Delež Deutsch Frideriha, ki ga je leta 1940 prodal švicarski družbi A.G. für Handel mit Rohprodukten iz Arlesheima, je z odlokom ministrstva za industrijo in rudarstvo 20. julija 1945 prešel v začasno državno upravo. Preostalo premoženje Frideriha, Pavla in Ernesta Deutscha pa je prešlo v državno last z odločbo mestne zaplembene komisije 5. marca 1946. Družba je bila konec leta 1946 nacionalizirana.

TPD Ljubljana je bilo edino od obravnavanih podjetij, katerega precejšen del premoženja je prišel v državno last tudi z zakonom o agrarni reformi. Podržavljenje te družbe se je začelo 23. oktobra 1945, ko je mestna zaplembena komisija v Ljubljani izdala odločbo o zaplembi "vsega imetja Trboveljske premogokopne družbe s sedežem v Ljubljani, katere delnice so last oseb nemške narodnosti".³⁷ Odločba je bila nejasna, saj po mnenju delegata ministrstva za industrijo in rudarstvo Evgena Lovšina iz nje ni bilo mogoče ugotoviti, ali določa zaplembo delnic ali vsega premoženja. Tudi če "gre za zaplembo delnic", je v svojem dopisu spraševal delegat, "ni jasno ali gre za zaplembo vseh delnic ali pa samo za zaplembo delnic, ki so v lasti nemških državljanov in oseb nemške narodnosti".³⁸ V tem dopisu je delegat ministrstvo še enkrat opozoril na poseben problem podržavljenja delnic TPD, ker se delnice niso glasile na prinosnika, poleg tega je bila večina delnic v tujini. 24. decembra 1945 je okrajna komisija za agrarno reformo izdala odločbo o prevzemu parcel TPD v začasno upravo. Obseg teh parcel je bil velik, saj je zajel okoli 4500 parcel v skupni površini 2424,41 ha, od česar je bilo okoli 1157,71 ha gozdov. Upravo nad temi gozdovi v Sloveniji je julija 1946

³⁷ ARS, AS 226, a.e. 815, Zaplemba imetja T.P.D., 13. 11. 1945.

³⁸ Prav tam.

prevzelo ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo. Zemljišča TPD na Hrvaškem so bila zaplenjena s sodbo okrožnega sodišča v Zagrebu 11. decembra 1945. Vse premoženje TPD Ljubljana je bilo nacionalizirano decembra 1946.

Dve podjetji, ki ju navajamo v našem seznamu, sta leta 1945 prenehali obstajati. To sta bili celjski podjetji Diehl & co. in Celjska tovarna kvasa in slada. Nepremičnine slednjega je podedovala zakonita dedinja.³⁹

Težišče obtožnic

V skladu z zveznimi predpisi in navodili so morale biti obtožnice proti lastnikom in upravam zasebnih podjetij in podjetij v tuji lasti zasnovane na nacionalni in gospodarsko-politični podlagi. To je pomenilo, da so morali javni tožilci in drugi pristojni organi zbrati dovolj podatkov za sodni proces, v katerem je bilo treba ugotoviti in dokazati, da so vodje podjetij bili nemški državljani, osebe nemške narodnosti, da so že pred začetkom druge svetovne vojne podpirali nacistično dejavnost, v času okupacije pa gospodarsko in politično tesno sodelovali z okupatorjem in načrtno podpirali njegovo dejavnost. Tretji pomemben vir obtožnic je bilo brezobzirno izkoriščanje slovenskih potrošnikov in zapostavljanje slovenskih strokovnjakov in delavcev pred začetkom druge svetovne vojne ter vojno dobičkarstvo v času vojne. Kakšno je bilo težišče obtožnice, je bilo odvisno od tega, ali je bil lastnik v času vojne v Sloveniji ali v tujini.

Pregled najbolj značilnih obtožnic, zaslišanj in sodb je treba začeti s primerom Marko Rosner. V sodnem procesu so mu očitali, da je pred vojno "protežiral" Nemce in da je v letih 1934 do 1941 namenoma dopustil, da se je v vseh treh njegovih podjetjih širila nacistična propaganda, katere namen je bil, da NSDAP v Mariboru organizira močno peto kolono in pripravi vse potrebno za takojšnje priključitev Spodnje Štajerske k velikemu nemškemu rajhu. Po mnenju tožilca je bila njegova krivda toliko večja, ker kljub opozorilom na nacistično dejavnost v podjetjih ni hotel ukrepati. Nadalje je bil Rosner obtožen, da je v času pred drugo svetovno vojno "proti obstoječim zakonom prodajal blago s 150 do 200% dobičkom" in s tem izkoriščal stisko slovenskih potrošnikov. V času okupacije so podjetja, katerih večinski lastnik je bil, na "njegovo iniciativo" izdelovala izdelke za nemško vojsko, čeprav v to niso bila prisiljena. Obtožen je bil, da je pred koncem vojne ukazal precejšen del izdelkov prepeljati v rajh.

Solastnik Jugosvile Werner Bader je bil razglašen za nemškega državljana in osebo nemške narodnosti. Priče so navajale, da je pred zasedbo govoril le nemško, na vsa vodilna mesta pa postavil izključno Nemce. Tik pred napadom na Jugoslavijo je tesno sodeloval z nacističnim propagandnim strojem. Aprila 1941 se je v Maribor in na svoje delovno mesto vrnil v uniformi SA. V letih 1941 do 1945 je zapostavljal, ovajal in odpuščal slovenske delavce in tesno sodeloval z zasedbeno upravo. Podjetje je ves čas delalo za nemško vojsko.

Glavni "greh" lastnikov in upravnega odbora mariborskega podjetja Thoma & Co. je bila njihova poslovnost pred letom 1941. V tridesetih letih preteklega stoletja naj bi si "nagrabili ogromno premoženje" na račun žuljev slovenskega delavca in izkoriščanja slovenskih potrošnikov. V tem času naj bi svoje izdelke

³⁹ Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje, str. 10, 13.

prodajali po cenah, ki so zagotavljale od 100- do 500-% dobiček. Ko so prišli v Maribor, naj bi vsi skupaj imeli eno samo kolo, leta 1941 pa so imeli na razpolago štirinajst luksuznih avtomobilov. Madžarski Jud Emil Ripper je prav zaradi tega dobil še "primerno višjo kazen".⁴⁰ Poleg navedenega so bili vsi vodilni položaji v podjetju v rokah Sudetskih Nemcev, podjetje pa je sodilo med tista, ki so delala za potrebe SS.

Tako kot lastnika Metke Celje Henrika Weinbergerja je tudi družbenike Mariborske tovarne svile Berchtold Marijo, Berthold Ernesta mlajšega, Himmler Harald, Scherbaum Heleno in Ussar Maksa najbolj bremenilo njihovo predvojno delovanje. Po besedah tožilca je bila družba pred aprilom 1941 leglo "hitlerizma na naših tleh", stičišče sovražne propagande. Kot Nemci in nemški državljani so bili simpatizerji nacistične ideologije, nekateri pa tudi pripadniki Kulturbunda in NSDAP. Pri zaposlovanju so "favorizirali" sonarodnjake, zlasti če so bili člani nemške manjšine in Kulturbunda. Po okupaciji je bilo podjetje vključeno v Nemško vojno gospodarstvo. Vodilni v podjetju so "sistematično preganjali in terorizirali ter zatirali slovenske delavce in jim grozili z gestapom". V tovarni se je "zatirala slovenska beseda /.../ slovenski delavec je postal dejansko suženj svojih gospodarjev, okupatorjevih priganjačev in pomagačev".⁴¹

Člani uprave Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner so bili obtoženi, da so v obeh podjetjih zaposlili več članov Kulturbunda, ki so bili v času vojne odgovorni za žrtve med slovenskim prebivalstvom v Preboldu in okolici. Po njihovi zaslugi tovarna v Preboldu del izdelanega blaga ni dala v prodajo, temveč ga je hranila v skladiščih in ga po okupaciji izročila okupatorju. Za vojaško sodišče je bilo še posebej obremenilno, da so Mautner Franc in brata Deutsch pred vojno nakupili delnice več jugoslovanskih podjetij, to premoženje naložili v razna podjetja in banke, nato pa pobegnili v Ameriko. Kot tudi, da so 20. maja 1941 člani uprave odstopili, s čimer so okupatorju olajšali njegove načrte, to je združitve obeh podjetij, imenovanje svojega upravnega sveta in vključitev podjetja v nemško vojno gospodarstvo.

Vojaško sodišče je ing. Adolfa Dukiča, Evgena Sterna in več drugih solastnikov in vodilnih delavcev v podjetju ing. Dukič in drug kazensko obravnavalo zaradi obtožbe javnega tožilca, da so v letih 1941 do 1945 "tesno" sodelovali z okupacijskimi oblastmi in "brez pritiska" izvedli številna gradbena dela. Tako so rekonstruirali strateško izredno pomembno državno cesto Planina-Ljubljana-Škofljica, v NDH pa gradili železnico Bihač-Knin. Skrbeli so, da se proizvodnja v gramozolomu v Verdu ni prekinila in da je ta zagotavljal gramoz za potrebe okupacijske vojske. Javni tožilec je v obtožnico zapisal še, da se je podjetje v socialnem pogledu "izkazalo kot priganjaško", saj so lastniki gledali le na "svojo dobičkarijo".⁴² Dukiča je bremenilo tudi, da v času okupacije ni govoril slovensko.

Obtožnica proti TPD Ljubljana je temeljila na poročilih, ki so jih tožilstvu posredovali preiskovalni organi in delegat ministrstva za industrijo in rudarstvo v družbi. V njih so bile zoper vodstvo družbe, tj. posamezne ravnatelje in upravne svetnike, izrečene hude obtožbe. Po teh poročilih je francosko vodstvo družbe vse od leta 1932 do začetka druge svetovne vojne delovalo "izrazito kapitalistično".

⁴⁰ ARS, AS 226, a.e. 2529, Sodba, 13. 8. 1945.

⁴¹ ARS, AS 226, a.e. 1344, Sodba, 21. 8. 1945.

⁴² ARS, AS 226, a.e. 2174, Sodba, 28. 8. 1945.

Rudno bogastvo je izkoriščalo "premišljeno in brezobzirno, gledajoč samo na zaslužek". Izplačevalo si je velike plače in druge denarne dohodke. Delavce in strokovnjake, zlasti če so bili Slovenci, pa je slabo plačevalo. Nekaj delavcev so ob nastopu vojne tudi odpustili. V letih pred okupacijo vodstvo ni storilo ničesar, da bi omejilo vpliv nacističnih privržencev, s čimer je podpiralo naciste v njihovih imperialističnih težnjah in pripravah. Ravnatelj Rihard Skubec je na vodilna mesta nastavljal Nemce, ki so bili člani NSDAP in Kulturbunda. Tehnični ravnatelj Vitold Biskupski je brezobzirno "nastopal proti našemu narodu". V vseh rudnikih, kjer je bil ravnatelj, je uvedel sistem "špicljev", zato so bili odnosi med vodstvom in delavstvom bolj napeti kot drugje. Že pred vojno je bil obtožen špijonaže. Pripisali so mu, da je bil v času okupacije odgovoren za internacijo nameščencev iz Kočevja.⁴³ Vodilno osebje judovskega rodu se v tem pogledu ni razlikovalo od drugih. Ravnatelj cementarne v Trbovljah nemški Jud Sally Wormsera ni "pokazal socialnega čuta", tudi slovensko se ni naučil.⁴⁴ Že pred okupacijo se je večina vodilnega osebja opredelila za Nemce. V času vojne so se obnašali kot "zagrizeni" Nemci. Večina je tesno sodelovala z gestapom, zlasti del vodstva, ki je ostal v Ljubljani.⁴⁵

Ugovori in pritožbe obtoženih lastnikov

Del obtoženih in razlaščenih lastnikov obravnavanih podjetij je v svojih izjavah v sodnem procesu in v kasnejših pritožbah na izrečeno kazen zanikal obtožbe. Posamezniki so pridobili izjave prič in potrdila političnih teles, da med okupacijo niso in tudi niso mogli sodelovati z okupatorjem ter da so delovali v protifašističnem duhu. Kljub temu pa sodišča in zaplembene komisije izdanih odločb o zaplembi premoženja največkrat niso razveljavili. Nekateri razlaščenci so kot razlog za izvzem iz zaplemb in iz drugih revolucionarnih ukrepov navajali judovsko poreklo. Tudi to največkrat ni pomagalo. Pregled dokumentov pokaže, da so bila sodišča pogosto pristranska in da se niso dovolj potrudila, da bi si pridobila trdnejše in argumentirane dokaze.

Tako je Marko Rosner v pismu vojaškemu tožilcu poudaril, da so obtožbe proti njemu "nelogične". Potrdil je, da je bil državljan Avstro-Ogrske in da je bil njegov pogovorni jezik nemški. Slovensko je sicer znal, vendar ne dovolj, da bi ta jezik mogel uporabljati pri poslovanju. Ob tem pa je opozoril, da si je pridobil jugoslovansko državljanstvo in da je 27. marca 1941 zapustil Maribor in tudi Slovenijo, kamor se potem ni več vrnil. Najprej je odšel v Beograd, nato v Madžarsko, potem pa v Izrael. Trditev, da je kot Jud pred vojno podpiral nacistično propagando, je označil kot "absurdno". Kot nepravilen je zavrnil izračun dobička, ki naj bi ga po navedbah prič dosegel v predvojnem poslovanju, saj ta na podlagi obstoječe finančne dokumentacije tudi pri luksuznih izdelkih ni presegal stopnje 20%. Po njegovem so bile izjave prič neverodostojne, saj so govorile o zadevah, ki jih niso poznale ter svojih obtožb niso utemeljile z dokumenti.⁴⁶

⁴³ ARS, AS 226, a.e. 815, Inozemna imovina obsojenih jugoslovanskih državljanov, 15. 4. 1946.

⁴⁴ ARS, AS 226, a.e. 815, Poročilo delegata Ministrstva za industrijo in rudarstvo, 9. 10. 1945.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), Dosje Marko Rosner, Dopis advokata dr. Ervina Oranina Vojnemu tožilstvu v Ljubljani; dokument je posredoval Damjan Hančič.

Henrik Weinberger je s svojo pritožbo uspel. Federalna zaplembena komisija v Ljubljani je odločbo o zaplembi razveljavila. V oprostilni akt je zapisala, da lastnik celjskega podjetja ni nemške, temveč "židovske" narodnosti, da se je sam "priučil" slovenskemu jeziku, zato sta bila v obratih podjetja občevalni jezik slovenski in hrvaški. Pridobil si je jugoslovansko državljanstvo in bil protinemško usmerjen. To sta dokazovali potrdili Krajevnega NOO v III. četrti Celje in Mestnega NOO Sarajevo. Slednji je zapisal, da je bil "pošten človek, ki je užival ugled". Kot Žid in simpatizer NOB je bil preganjan in interniran na Rab. V Sarajevu je "obilno pomagal pri vseh akcijah zbiranja pomoči".⁴⁷

Ernest Siegel se je za vrnitev svojega premoženja, ki ga je vložil v podjetje Platno, potegoval prek generalnega konzulata ČSR v Zagrebu. V pismih, ki jih je posredoval slovenski vladi, je opozoril, da ga v času okupacije ni bilo v Ljubljani. Skliceval se je na to, da sta z ženo med vojno zaradi "rasne pripadnosti" "zelo trpela v več koncentracijskih taboriščih". Zanimal je ugotovitev slovenske vlade, da ni pravočasno zahteval vrnitve premoženja. Prek pravnega zastopnika dr. Ivana Tavčarja je "približno na začetku leta 1946" poslal zahtevo za vrnitev pravic do premoženja in povračilo svojih osebnih terjatev v višini 30.000 dinarjev.

Lastnik ljubljanskega podjetja Indus je v pritožbo zapisal, da je po očetu "holandske" in ne nemške narodnosti. Poudaril je, da se je vedno "smatral" za Slovenca in je tudi v družbi vedno govoril slovensko.⁴⁸

Solastnica Mariborske tovarna svile Marija Berchtold je na sodni obravnavi zavrnila obtožbe kot neutemeljene, saj ni sodelovala pri vodenju podjetja, zato tudi in ni imela nobenega vpliva na sprejemanje poslovnih, kadrovskih in drugih odločitev.⁴⁹

Vrednost in odškodnina

Oblast je izbranim ocenjevalcem naročila, naj podržavljeno premoženje ocenijo čim nižje, tako da bo tudi odškodnina, ki naj bi se v skladu z zakonom izplačala v obveznicah, čim nižja. Cenilne komisije so imele težko delo. Navodila, ki so že tako bila presplošna, so se stalno spreminjala, knjigovodske in druge, za cenitev potrebno gradivo je bilo pomanjkljivo ali ni bilo dosegljivo. Prve cenitve so bile opravljene v prvi polovici leta 1948. Ocenjeno je bilo premoženje podjetij Platno Ljubljana, Tekstilne industrije Laško, Tekstilne tovarne Hribernik Šentvid nad Ljubljano in Jugočeške Kranj.⁵⁰ Premoženje preostalih podjetij je bilo ocenjeno do konca leta oziroma v naslednjem letu. Najvišje je bilo ocenjeno premoženje TPD Ljubljana (200 milijonov dinarjev) in Tekstilnih tvornic Mautner (175,2 milijona dinarjev).

Med razlaščenci, ki so se pritožili na sodno cenitev, je bil Marko Rosner. V pismu vojaškemu tožilcu je "dopustil možnost", da so njegova tri podjetja skupaj vredna 47 milijonov dinarjev, kolikor jih je ocenil uradni cenilec. Predpostavil pa

⁴⁷ ARS, AS 226, a.e. 718, Karakteristika, 17. 9. 1945.

⁴⁸ Hančič, Podbersič, Judovsko premoženje, str. 22.

⁴⁹ ARS, AS 226, a.e. 1344, Sodba.

⁵⁰ Prinčič, Zagradnik, Zupančič, Viri za nacionalizacijo, str. 71.

je, da so vredna več glede na to, da so med vojno Nemci skrbeli, da je bil strojni park v dobrem stanju, po vojni pa je vrednost strojne opreme narasla.⁵¹

Izplačilo odškodnine razlaščenecem, ki so bili jugoslovanski državljani, je oblast preložila na kasnejši čas. Precej bolj "obzirna" pa je morala biti do premoženja družb v lasti državljanov zavezniških držav.⁵² Največ težav je bilo z Jugočeško Kranj. Lastniki nekdanje banke Peček v Pragi, ki so imeli znatni delež v Jugočeški ter tudi velike terjatve do nje, so postali ameriški državljani in kot taki s podporo zunanjega ministrstva ZDA zahtevali, da se jim polna odškodnina za 200.000 delnic izplača iz jugoslovanskega zlata, deponiranega v ZDA.⁵³

Poleg njihove je leta 1948 prišla tudi zahteva za odškodnino Marije Horwitz, hčerke predvojnega ravnatelja Jugočeške, za vrnitev milijon dinarjev, ki jih je oče vložil v podjetje leta 1940, nadomestilo za njegovo plačo od aprila 1941 do februarja 1944, izplačilo odpravnine za štiri leta, vrnitev pohištva iz stanovanja v Kranju ter vrnitev 50.000 delnic Jugočeške, ki so jih Nemci zaplenili v Beogradu.⁵⁴

Zaradi vztrajnega pritiska iz Češkoslovaške je moralo ministrstvo za industrijo in rudarstvo LRS izračunati odškodnino za delež Arnošta Siegla pri Platnu Ljubljana. Izračun je pokazal, da mu pripada okoli milijon dinarjev. Ko pa je ministrstvo upoštevalo zakonite odbitke, se je prvotni znesek zmanjšal na 147.883 dinarjev.⁵⁵ Na začetku leta 1946 se je ministrstvo za industrijo in rudarstvo začelo pogajati še z enim češkim državljanom. To je bil Hinko Brečko, lastnik znatnega deleža Tekstilne tovarne Laško. Pogajanja so trajala več kot pol leta. Avgusta 1946 je ministrstvo naročilo svojemu delegatu v podjetju, naj iz sredstev podjetja izplača Brečku 100.000 dinarjev.

Jugoslavija je problem izplačila odškodnine za podržavljeno premoženje državljanov iz ZDA in Zahodne Evrope rešila na začetku petdesetih let preteklega stoletja, saj je bil to pogoj za izboljšanje diplomatskih, gospodarskih in drugih stikov s temi državami.

Jože Princič

NATIONALISATION OF JEWISH COMPANIES, COMPANIES WITH JEWISH PARTICIPATION
IN CAPITAL AND COMPANIES WITH JEWISH MANAGEMENT STAFF IN SLOVENIA AFTER
WORLD WAR II

S u m m a r y

For the politics that took over the power in Slovenia in 1945 as well as for the majority of Slovenians, Jews were synonymous with wealthy bankers and factory owners who had been getting rich on account of the ruthless exploitation of workers and farmers. However, communists did not nationalise their property because of its origin, but due to the fact that they were the representatives of private capital and owners of industrial companies, envisioned as the foundation for the priority industrialisation of the state. One of the decisive reasons for the expropriation of these Jews after

⁵¹ PAM, Dosje Marko Rosner, Dopis advokata dr. Ervina Oranina Vojnemu tožilstvu v Ljubljani.

⁵² ARS, AS 226, a.e. 2137, Poročilo o udeležbi inozemskega kapitala, 16. 2. 1949.

⁵³ ARS, AS 226, a.e. 1946, Jugočeška, bankirji Peček in naše zlato v Ameriki.

⁵⁴ ARS, AS 226, a.e. 1946, Vabilo na zapuščinsko razpravo, 3. 5. 1947.

⁵⁵ ARS, AS 226, a.e. 860, Likvidacija tvrdke Domača lanena industrija Platno Ljubljana, 6. 8. 1947.

World War II was the fact that their companies had been involved in the Nazi wartime economy, that most of them had not actively participated in the resistance against the occupiers, and that their ancestors, nationality, as well as citizenship had been German. That was a terrible sin and aggravating circumstance, not only in Yugoslavia of that time but also in the other countries of the victorious coalition. The authorities did not resort to any special regulations, procedures or measures for the nationalisation of the Jewish property.